

КРАХ СИНОДАЛЬНОЇ СИСТЕМИ (КІНЕЦЬ ХІХ – ПОЧАТОК ХХ СТОЛІТТЯ): КОНЦЕПЦІЇ СУЧАСНОЇ ПРАВОСЛАВНОЇ ІСТОРІОГРАФІЇ

С. В. Савченко

Національна металургійна академія України
serhijs@gmail.com; <https://orcid.org/0000-0002-3615-2343>

Мета дослідження. Проаналізувати роботи сучасних істориків, що відображають внутрішнє церковне бачення становища Православної Церкви в Російській імперії з кінця ХІХ ст. до 1917 р. Увагу зосереджено на оцінках пізнього синодального устрою, проблемі оновлення Церкви, її свободи в державі, сприйнятті духовенством Лютневої революції і нової влади. Поняття «сучасна церковна/православна історіографія» використовується в широкому і умовному сенсі, її репрезентують автори різних ідеологічних і канонічних напрямів ХХ – початку ХХІ ст.

Методологія дослідження базується на порівняльному вивченні концепцій, сформованих головно в історіографії другої половини ХХ – початку ХХІ ст. Розглянуті найвпливовіші синтези, що представляють позицію різних кіл у РПЦ, а також праці православних істориків еміграції, діаспори, церковних дисидентів, які дотримуються поглядів, близьких до ліберально-обновленських.

Наукова новизна дослідження визначена слабкістю церковної науково-критичної рефлексії, функціонуванням церковно-історичної науки в межах апологетичної та описово-фактографічної моделі. Сучасна церковна історіографія є особливим феноменом історичної науки, що намагається поєднати дві взаємосуперечні мети – релігійну апологетику та академічне дослідження. Вади такого підходу продемонстровані на конкретних прикладах інтерпретації подій та явищ церковного життя.

Висновки. Головний недолік сучасної церковної історіографії – істотний брак інтересу до неполітичних аспектів церковної історії та потенціалу історичної антропології, інтелектуальної історії, соціальної історії ідей, історії ментальності. У підсумку чимало перспективних сюжетів, які успішно досліджуються світськими вченими, випадають із поля зору церковної історіографії. Її прикметними ознаками є проблемно-тематична обмеженість, схильність до феноменологічного «капсулювання» Церкви в історичному процесі, концептуальна залежність від православної публіцистики на зламі ХІХ–ХХ ст. і слабка репрезентативність джерельної бази внаслідок недостатнього використання локальних джерел.

Ключові слова: Церква, історіографія, пізній синодальний період, революція, духовенство.

Цель исследования. Проанализировать работы современных историков, отражающих внутрицерковное видение положения Православной Церкви в Российской империи с конца ХІХ века до 1917 года. Внимание сосредоточено на оценках позднего синодального строя, необходимости обновления Церкви, меры ее свободы в государстве, восприятии духовенством Февральской революции и новой власти. Понятие «современная церковная/православная историография» используется в широком и условном смысле, ее представляют авторы различных идеологических и канонических направлений ХХ – начала ХХІ в.

Методологія дослідження базується на порівняльному вивченні концепцій, сформованих в історіографії, головним чином, другої половини ХХ – початку ХХІ в. Вивчаються найбільш впливові обобщаючі тексти, що представляють позицію різних кіл в РПЦ, а також твори православних істориків еміграції, діаспори, церковних дисидентів, які підтримують погляди близькі до ліберально-оновленчеських.

Наукова новизна дослідження визначається фактом слабкості внутріцерковної науково-критическої рефлексії, функціонуванням церковно-історическої науки в рамках апологетическої і описательно-фактографическої парадигми. Сучасна церковна історіографія – специфічний феномен історическої науки, вона намагається з'єднати дві складнозв'язні задачі: релігійну апологетику і академічне дослідження. Підтримки такого підходу продемонстровані на конкретних прикладах інтерпретації подій і явищ церковної життя.

Висновки. Головний недолік сучасної церковної історіографії – відсутність суттєвого інтересу до неісторических аспектів церковної історії, ігнорування потенціалу історическої антропології, інтелектуальної історії, соціальної історії ідей, історії ментальності. В результаті багато перспективних сюжетів, які успішно досліджуються світськими ученими, випадають з церковної історіографії. Її загальною проблемою є тематическа обмеженість, тенденція феноменологического «капсулювання» Церкви в історическому процесі, концептуальна залежність від православної публіцистики рубежа ХІХ-ХХ в., слаба репрезентативність джерельної бази внаслідок недостаточного використання регіональних джерел.

Ключові слова: Церква, історіографія, пізній синодальний період, революція, духовенство.

Purpose of the study. To analyze the works of modern historians, reflecting the intra-church vision of the situation of the Orthodox Church in the Russian Empire from the end of the nineteenth century to 1917. Attention is focused on assessments of the late synodal system, the need to Church renew, Church freedom in the state, the clergy perception of the February Revolution and the new government. The concept of «modern Church / Orthodox historiography» is used in a broad and conditional sense. It's represented by authors of various ideological and canonical directions of the twentieth – early twenty-first century.

The research methodology is based on a comparative study of the historiographic concepts mainly of the second half of the 20th century – the beginning of the 21st century. We study the most influential generalizing texts representing the position of various groups in the Russian Orthodox Church, as well as the works of Orthodox historians of emigration, the diaspora, Church dissidents. They have mostly liberal views and assessments of the Church process.

The scientific novelty. The novelty of the study is determined by the weakness of the internal Church critical reflection, since the Church history functions within the framework of the apologetic and descriptive paradigm. Modern Church historiography is a specific phenomenon of historical science. It's trying to combine two difficult tasks: religious apologetics and academic research. The article showed the negative aspects of this approach.

Findings. The main lack of modern Church historiography is the indifference to non-political aspects of Church history. The potential of historical anthropology, intellectual history, the social history of ideas, and the history of mentality is ignored. As a result, many promising stories fall out of Church historiography. These subjects are successfully investigated by secular historians. Common problem of the Orthodox historiography is thematic limitations, the tendency of the phenomenological «encapsulation» of the Church in the historical process, the conceptual dependence on Orthodox journalism at the turn of the 19th-20th centuries. Also, the weak representativeness of the sources as a result of inattention to local documentary sources.

Key words: Church, historiography, late synodal period, revolution, clergy.

Церковна історія пізнього синодального періоду є однією з найпопулярніших тем історичних досліджень. Імовірно, цей інтерес можна пояснити типологічною подібністю церковно-політичної ситуації початку ХХ ст. і сучасного становища Церкви на пострадянському просторі. Не секрет, що будь-яка влада завжди намагається використати її у власних ідеологічних чи апаратних цілях, інтегрувати у свої структури, позбавивши самостійності. Вивчаючи досвід існування Церкви в імперській державі й у період революційних урядів 1917 року, історики рідко беруть до уваги церковну історіографічну традицію, яка показує нам, як Церква оцінює власний перехід з імперської в радянську реальність – від «Відомства православного сповідання» до Московського патріархату (1917–1918 рр.).

Мета пропонованої статті – проаналізувати концепції церковних і близьких до Церкви істориків. Поняття «церковна / православна історіографія» варто використовувати в широкому розумінні, включно з текстами не лише священнослужителів, але й світських науковців, які позиціюють себе православними й отримують архіпастирське благословення на публікацію своїх праць.

Найпомітнішими на сьогодні є книжки прот. Вл. Ципіна [22; 23; 24; 25; 26; 27], колективна монографія (або навчальний посібник) за редакцією М. Данилушкіна [5], колективна праця за редакцією архим. Тихона (Шевкунова) [15], дослідження С. Фірсова [20; 21] та М. Шкаровського [28]. Є низка інших робіт, що претендують на узагальнення пізнього синодального періоду, але вони концептуально не цікаві [9; 18].

«Історія Російської Православної Церкви» за редакцією М. Данилушкіна – одна з перших спроб пострадянської православної історіографії виробити цілісний погляд на історію Церкви ХХ ст., позиційована як «фундаментальне дослідження» [5]. Кульмінацією згаданої доби в ній визнано Помісний Собор 1917–1918 рр., а події до Собору розглянуті як його передісторія. Святійший Синод, що відрікся від монархії, не тільки не виправданий, але й засуджений. Його відозва після зречення імператора внесла чимало безладу в церковне життя, а ігнорування арешту царської сім'ї й самосудів над офіцерами сприяло ширенню хаосу. Крім того, Синод залишав без відповіді листи з провінції, у яких віряни запитували, як їм належить сприймати революційні події. Як наслідок, «коли церковні ієрархи стали на більш певні суспільно-моральні позиції, час було втрачено» [5, с. 89]. Політика Тимчасового уряду та оберпрокурора В. М. Львова щодо Церкви визнана в цій книжці грубою й безвідповідальною [5, с. 89]. Невиправданим було звільнення так званих «распутінських» ієрархів. Вплив Распутіна на митрополита Макарія та єпископа Варнаву оцінений як вигадки й чутки. Зауважена бурхлива активізація церковного життя в Передсоборний період (до серпня 1917 р.), згадано Всеросійський з'їзд кліриків і мирян у Москві, але замовчувано, що загальні настрої в церковній спільноті, зокрема на з'їзді, були радикально-обновленські. Церковні події в Україні в 1917–1918 рр. у цій книжці не висвітлені. Отже, зазначена синтеза за всіх її претензіях на наукову фундаментальність є церковно-монархічною історичною публіцистикою.

Найофіційнішу версію історії РПЦ у ХХ столітті подано в текстах прот. Вл. Ципіна. Спочатку ці розвідки можуть справити враження простого «літописного» викладу подій у хронологічній послідовності [20, с. 441]. Однак таке враження оманливе: фактографічний стиль – це радше наслідок авторської звички до самоцензури, ніж прихильність до безоцінкового позитивізму. Д. Поспеловський справедливо нарікає на тенденційність прот. Вл. Ципіна, зауважуючи його прагнення ретроспективно виправдати консервативний «сергіанський» дух і напрям у РПЦ, не помічати моральних суперечностей у діяльності дореволюційної Церкви. За словами Д. Поспеловського, прот. Вл. Ципін не ставить гострих запитань про історичну відповідальність Церкви, звинувачуючи в усіх негараздах реформаторів і ліберальних обновленців. Якщо погодитися з цією досить слушною думкою, стає зрозумілим бажання автора обійти увагою період церковно-державних відносин 1917 року, коли Церква демонструвала надмірне революційне завзяття [3, с. 226].

Навчальний посібник «Історія Російської Церкви. Синодальний період» [24] справляє

враження певної фрагментарності, хоча, на відміну від інших авторів, Вл. Ципін описує не тільки церковно-державні відносини, але й деякі аспекти внутрішнього церковного життя, наприклад чернецтво та місіонерство (щоправда, лише зовнішнє), згадує богословську й церковно-історичну думку, канонізаційну практику, церковне мистецтво тощо. Водночас він не полюбляє акцентувати увагу на проблемах й розглядати суперечливі питання. Образ духовенства в прот. Вл. Ципіна абсолютно цілісний та єлейно-благочестивий, а священнослужителі протиставлені як урядовим чиновникам, так і «легковажній» інтелігенції. Церква смиренно терпить підлегле становище, мріючи про відновлення соборності та патріаршества. «Протягом двох століть синодальної епохи церковна свідомість православної ієрархії, духовенства й пастви не мирилася з нав'язаною Церкві державною опікою, з антиканонічною формою вищої церковної влади...» [24, с. 216].

Книжка прот. Вл. Ципіна «Історія Російської Церкви. XX століття» починається одразу з Помісного Собору, оминаючи весь міжреволюційний період і взаємини Церкви з Тимчасовим урядом до серпня 1917 р. [25]. Історик не помітив церковної революції, ця тема неприємна йому такою мірою, що він вирішив одного лише єпископа Андрія (Ухтомського) «призначити» її прихильником. Оцінюючи роботи прот. Вл. Ципіна, П. Рогозний зауважив наївну апологетичну позицію та «слабке знання джерел і наукової літератури» [14, с. 22]. З цим складно не погодитися. У роботі «Історія Російської Православної Церкви. Синодальний і новітній періоди», перевиданій у четверте 2010 року, взаєминам Церкви та Тимчасового уряду присвячено лише кілька сторінок, написаних у межах концепції прогресивного конфлікту між новою владою та Церквою. Останню проголошено жертвою революційних правителів [23, с. 329–334].

Якщо узагальнювальні праці прот. Вл. Ципіна суто описові, то в його історичній публіцистиці трапляються набагато відвертіші оцінки. Це один із небагатьох церковних авторів, які не підтримують демонізації К. П. Побєдоносцева й синодального устрою загалом. «Його охоронництво, його консерватизм легко назвати нетворчою реакцією на загрози, що нависли були над Росією наприкінці XIX століття. Однак два різновиди “творчих” реакцій – запровадження парламентаризму й пускання потяга російської державності під укіс – Росія вже випробувала на собі й <...> вижила. Побєдоносцев переймався тим, щоб уникнути неминучого» [22].

Події 1917 року, обидві революції, прот. Вл. Ципін називає «державною катастрофою» – наслідком духовної апостасії та зради, у яких винні революціонери всіх партій, ліберали й навіть частина чорносотенців («Союз Архангела Михаїла» В. Пуришкевича) [26]. Історик намагається виправдати фатальну для монархії бездіяльність синодалів на чолі з Київським митрополитом Володимиром (Богоявленським): начебто вони знали, що прохання оберпрокуратури підтримати монархію не офіційні, за ними не стояла ініціатива царя, тож проігнорували ці прохання [27]. З таких позицій, однак, складно пояснити процеси стрімкого «лівішання» Церкви 1917 року, рух обновленства, революційні заколоти білого духовенства проти єпископату й чернецтва та дияконів і «соціал-псаломщиків» проти парафіяльних священників та єпископів. Жодних суперечностей усередині церковного життя автор не бачить. У межах його концепції питання про історичну та моральну відповідальність Церкви за легітимізацію революційних змін в імперії постати не може, адже Церква – це лише невинна жертва можновладців та революціонерів.

У річищі крайньої церковної апологетики написані також тексти прот. Г. Митрофанова [9], Ф. Гайди [1], П. Грюнберга. Концепція останнього особливо показова. П. Грюнберг наголошує на конфлікті між Церквою та новою владою, засуджує інститут революційного оберпрокурора, але фактично випускає сторінки політичного сервілізму духовенства в єпархіях перед Тимчасовим урядом, системні факти благословення представниками Церкви нового революційного режиму. Визнані лише поодинокі провокації «політичних честолюбців» із надмірно політизованого ліберального та морально нестійкого духовенства [2, с. 89]. Автор емоційно звинувачує позаконфесійних колег у нерозумінні церковної історії, перенесенні загальних уявлень «про боротьбу прогресивних і реакційних суспільних сил» на

внутрішнє життя Церкви. П. Грюнберг вважає, що конфлікту між чорним і білим духовенством не виникло, а Церква завжди була монолітна в боротьбі проти «порушників церковних канонів і дисципліни». Зрештою, історія Церкви — це «ноумен», «р'іч у собі». Вона недоступна для «невтаємничених» світських істориків, але відкрита для високодуховних авторів, до кола яких Грюнберг, вочевидь, зараховує себе [2, с. 71].

У межах апологетичної концепції тільки в популярнішому та емоційнішому викладі написана робота прот. Г. Митрофанова [9]. У ній Церква в імперії зображена надзвичайно пригнобленою: «Велика частина парафіяльних священників не отримувала навіть платні», «парафії <...> були зв'язані по руках і ногах бюрократичними обмеженнями...» Церква була обурена браком віротерпимості, жаліла іновірців, пригноблених самодержавством, і першою запропонувала (з ініціативи петербурзького митрополита Антонія) запровадити віротерпимість і конфесійну рівність. Після революції та зречення Миколи II, який залишив Церкву «напризволяще» «толстовцю-непротивленцю» князеві Г. Є. Львову, Святійший Синод не мав іншого виходу, як підтримати Тимчасовий уряд. Епоха останнього позначена конфліктом між Церквою та «психічно хворим» оберпрокурором В. М. Львовим.

Автор ще однієї праці, виданої з благословення церковної влади, В. О. Федоров оцінює стан церковно-державних відносин на початку ХХ ст. як захоплення влади над Церквою «придворною зграєю» та «распутінською клікою» [18]. Революція й Тимчасовий уряд дали Церкві свободу. Ця книжка вийшла з грифом Московського державного університету, але її науковий рівень сумнівний: вона має суто описовий характер, ігнорує архівні джерела й рясніє фактологічними помилками [10].

У колективній оглядовій праці, що побачила світ за редакцією архим. Тихона (Шевкунова) [15], розділ про Церкву до та під час революції написав відомий церковний історик С. Фірсов, автор кількох монографічних розвідок і безлічі статей із цієї теми [19; 20; 21]. Передумовам церковної революції 1917 року присвячено два збірники, у яких опубліковано статті різних років. Вони спрямовують читача шукати відповідь на запитання: чому так сталося й чи можна було цього уникнути? Досить об'ємна панорама церковно-державного життя стосується таких аспектів, як становище Церкви в політичній системі, духовні пошуки інтелігенції, проблема церковних реформ і питання про Помісний Собор у пресі й поглядах єпархіальних архієреїв, Церква 1917 року тощо.

Оцінка пізнього синодального періоду у Фірсова амбівалентна. З одного боку, він вказує на цілковиту підпорядкованість «Духовного відомства» державі, неймовірне приниження Церкви в «псевдосимфонії» священства та царства. Навіть М. Шкаровський зауважив, що, зображаючи дореволюційну «кризу Церкви», Фірсов аж надто «згущує барви» [28, с. 20]. З другого боку, Фірсов визнає «пророчу» правду К. П. Победоносцева, який вважав, що рух за соборне оновлення Церкви призведе її до «руйнації» [19, с. 46]. Автор намагається спростувати стереотипи про обскурантизм Победоносцева, «величезні багатства» Церкви перед революцією й гармонійні відносини Церкви та самодержавства. Попри підпорядкованість царській владі, Церква завжди пам'ятала про соборні ідеали. Коли давали змогу обставини, Церква нагадувала, що вона не зовсім «відомство» й має власну мету в історії. Очевидно, ідеться про роботу Передсоборної наради, наполегливі вимоги ієрархів та священників скликати Помісний Собор, відновити патріаршество й канонічний устрій Церкви.

Висновки С. Фірсова перегукуються з міркуваннями прихильників церковного оновлення на початку ХХ ст. Зокрема, дещо ідеалістично протиставлені «свобода» Церкви в Московській Русі й «поневолення» імперської синодальної ери. Хоч у Московській Русі й не було «Відомства православного сповідання» (як не було й будь-яких інших відомств), московські митрополити за вимогою великого князя легко відлучали від Церкви його феодальних конкурентів. У позиції самодержавства, яке інкорпоровало Церкву у свої структури, історик бачить не цинізм, а радше неправильне уявлення про «симфонію». Імперія не могла звільнити Церкву, відмовившись від опіки про неї. Зміна становища Церкви призвела б до цілковитого переформатування імперії, тобто її краху. Тому «охранительство»

було стратегією відтягування неминучого кінця. У тому, що Церква бажала послабити «задушливі обійми» влади, зберігши її провідний статус і державне фінансування, історик вбачає «трагічне непорозуміння» [19, с. 52].

Щодо Лютневої революції С. Фірсов стверджує, що «архієреї переважно не брали участі в загальному тріумфі з нагоди повалення самодержавства», Церква не була готова до зречення царя, психологічно не сприйняла зміни політичного ладу, а Святійший Синод не розумів, що відбувається, тож плентався у «хвості подій» [15, с. 76–77]. Революція була болісною для православної ієрархії, особливо для тих, кого висвятили за часів Распутіна [19, с. 489]. Автор підкреслює насильство революційної влади щодо Церкви, але позицію самої Церкви характеризує як розгубленість. Згода окремих кліриків з революційними зверненнями була вимушена: «Зрозуміло, що серед більшості єпископів не було захоплення революцією, однак звичка підкорятися можновладцям усе-таки спрацювала» [19, с. 500–501].

У пізнішій переробленій версії цієї статті йдеться вже про те, що єпископи взагалі не підтримали революцію на відміну від білого міського духовенства, «яке прагнуло скинути “архієрейське ярмо”» [21, с. 447]. Подаючи дані про те, що за Тимчасового уряду зі 150 архієреїв 40 «були позбавлені кафедр», С. Фірсов доходить висновку, що «це, звісно, багато, але перебільшувати масштаби “гонінь” не варто» [19, с. 500]. Природно, може виникнути питання: якщо третина звільненого (зокрема й репресованого) єпископату – це не гоніння, то з якого відсотка вони починаються? С. Фірсов високо оцінює обновленську «демократизацію» Церкви, проведеної під прямим тиском Тимчасового уряду: «Виборний лад уже незабаром після революції почав зміцнюватися й у найбільш, здавалося б, консервативному церковному середовищі – чернецтві <...> Поміж ченців стали поступово відроджуватися традиції самоврядування» [19, с. 502–503]. Тимчасовий уряд прагнув відродити «давні православні канони», згідно з якими духовенство обирали миряни, а єпископат – миряни й духовенство.

У цій надто оптимістичній і наївній тезі автор геть не зважає ні на контекст, ні на способи «відродження» канонів, коли влада внаслідок залякування, підкупу й шантажу проводила через маніпульовані вибори лояльних кандидатів на єпископські та священницькі місця. Це очевидні речі для історика, який досліджує локальні контексти церковної революції, однак С. Фірсов регіональні джерела, – єпархіяльні відомості, архіви провінційних консисторій і духовних правлінь, – майже не використовує, хоч життя Церкви не було обмежене подіями в столицях.

У цьому контексті постає запитання: чому Церква без рекомендацій революціонерів не могла відродити свої канони, якщо самодержавство вже не заважало? І якщо прагнення відродити «виборний лад» впливало лише з канонічної соборної свідомості, то чому РПЦ зараз його не відроджує? Чому в наш час функціонує фактично синодальна модель кадрового забезпечення церковного служіння? С. Фірсов не помічає утопічності планів реставрації ранньохристиянських традицій на початку ХХ століття. Попри суперечливість багатьох оцінок, роботи С. Фірсова можна назвати найбільш концептуальними з тих, які написали православні дослідники, однак слабке місце таких розвідок – надто очевидна апологетичність, ліберальна риторика й вузькість джерельної бази.

Найвагомішим дослідженням історії РПЦ у ХХ столітті, виданим з благословення церковної ієрархії, є робота М. Шкаровського [28]. Він поділяє поширену концепцію кризи Церкви внаслідок її тісного зв'язку з імперською державою, засуджує служіння самодержавній владі як ідеологічній опорі. На думку історика, це «суперечило віровчительному фундаменту Церкви, яка прагнула вільного розвитку відповідно до православних канонів» [28, с. 45]. Оцінка пізнього синодального періоду в М. Шкаровського досить гостра: «Поділяючи політичну культуру самодержавства, Церква починала дедалі більше не відповідати духові часу, що робило її соціально не потрібною» [28, с. 58]. Історик засуджує обрядовітство й курс К. П. Победоносцева на «інстинктивну релігійність» народу, водночас зауважуючи помітне зростання місіонерської активності Церкви: створення церковних братств (що мали велику фінансову й адміністративну самостійність),

благодійних товариств, проведення просвітницьких заходів, розвиток церковної преси [28, с. 58].

На відміну від прот. Вл. Ципіна, М. Шкаровський не обходить увагою проблему активної участі духовенства в поваленні династії Романових, однак вважає, що винні в цьому самі Романови. Події початку 1917 року він характеризує як «релігійну революцію», адже йдеться про звільнення «понад десяти найбільш скомпрометованих архієреїв», створення єпархіальних рад, обмеження влади єпископів, демократизацію парафіяльного життя. Усі ці заходи повністю відповідають «проектам церковних реформ 1905–1907 рр.» [28, с. 60]. Чим саме були скомпрометовані звільнені архієреї, не роз'яснено, певне, йдеться про те, що їх призначили за сприяння Распутіна, хоч більшість звільнених були високоморальними особами, зокрема «распутінець» митрополит Макарій (Невський) прославлений як святий.

М. Шкаровський не вважає зречення імператора й революцію неймовірною несподіванкою для православної ієрархії, ба більше, стверджує, що Церква в умовах «кризи самодержавства» жила, очікуючи докорінних змін своїх взаємин із державою. Саме тому Синод відмовився 26 лютого підтримати монархію й публікувати відозви до народу щодо цього [28, с. 60]. «Політика Тимчасового уряду не знайшла розуміння в широких верствах духовенства й мирян», хоч Церква лишалася «пасивно-лояльною» до нової влади. З цією заувагою складно погодитися, як і з її продовженням: Церква до осені 1917 року (уже після придушення корніловського заколоту) «щораз більше пов'язувала надії зі зміною політичної ситуації» [28, с. 68]. На яку політичну силу могли розраховувати ієрархи восени 1917 року в умовах абсолютного панування в суспільному житті соціалістичних партій та ідей? Складно уявити, щоб вони могли мати якісь ілюзії щодо більшовиків. Може, ідеться про надії на Установчі збори 5 січня 1918 року, проте історик цієї тези не конкретизує.

Суперечливі й деякі інші думки М. Шкаровського: наприклад, оцінюючи рішення Помісного Собору (15 серпня 1917 р. – 7 вересня 1918 р.) як «узаконення результатів “церковної революції”», він доходить висновку, що «без цього оновлення Російській Православній Церкві було б набагато складніше пережити агресію атеїстичного режиму» [28, с. 71]. З такою думкою можна було б погодитися, якби в 1920–1930-і рр. Церкві вдалося зберегти структуру, кадри, освітню систему, монастирі, парафії, економічну інфраструктуру тощо. Однак, крім відновлення патріаршества, майже жодна постанова Собору 1917–1918 рр. не мала шансів на реалізацію за комуністичного режиму, який чітко контролював церковно-соборну діяльність (варто згадати, як відбувався Собор 1971 року). М. Шкаровський поділяє народницькі стереотипи про селянство як носія християнських «основ» тощо. Селянство нібито «було проти “секуляризації” традиційного способу життя», «усунення зі шкіл Закону Божого», «позбавлення парафій майнових прав». Водночас М. Шкаровський визнає, що селяни підтримували ідею та практику конфіскації церковно-монастирських земель [28, с. 78].

Попри серйозний науковий рівень, дослідження М. Шкаровського має багато відверто апологетичних тверджень, ліберальних «реверансів» і замовчувань. Так, наприклад, автор не з'ясовує ставлення Церкви до арешту царської сім'ї. Він зауважує «бурхливу активізацію церковного життя», однак конкретними емпіричними даними її майже не наповнює, а заколот звичайних церковнослужителів, так званих «соціал-псаломщиків», проти вищої ієрархії оцінює як завоювання демократії. У сюжеті про смерть митрополита Київського Володимира (Богоявленського) випущені факти, пов'язані з участю ченців Києво-Печерської лаври та київського духовенства у цькуванні священномученика [28, с. 74]. Традиційно вважають, що в смерті митрополита винні більшовики. Найпевніше, так і є, але сучасник тих подій В. Зінківський припускав, що митрополита вбили послухники Лаври, щоб пограбувати його [4]. У цьому є логіка. Світогляд митрополита Володимира істотно різнився від поглядів ченців, які квапливо оголосила про переформатування в «демократичне трудове братство» з життєвим ладом, що відповідав «вимогам демократичного устрою українського народу» [17, с. 66].

Загалом, попри тенденційність, замовчування, недостатність аргументів,

моралізаторські сентенції, лише праці прот. Вл. Ципіна, М. Шкаровського та С. Фірсова можна назвати науковими дослідженнями в православній історіографії (РПЦ). Вони написані з різних ідейних позицій, «консервативних» і «ліберальних», але об'єднані метою – показати трансісторичний характер Церкви, її неасимільованість будь-яким політичним режимом. Зазначені розвідки, попри все зауважене, варто відрізнити від багатьох науково-популярних, суто апологетичних текстів і компілятивних навчальних посібників з історії РПЦ, про які годі й говорити в історіографічному нарисі.

Варто також схарактеризувати церковну історіографію і в еміграції. Тексти А. Карташова та інших церковно-політичних діячів початку ХХ ст., мабуть, не варто зараховувати до історіографії проблеми [6]. Аналіз подій у них часто підмінений упередженими та емоційними споминами сучасників. Вони не так вивчали, як згадували, зловживаючи історичною моралістикою та ностальгуючи за втраченими шансами. Особливо це стосується останнього оберпрокурора Святійшого Синоду. У дореволюційних працях Карташов, як і всі церковні інтелігенти, критикував синодальне свавілля й підневільний статус Церкви в імперії. З часом, перебуваючи вже в еміграції, вражений жахіттями революції та громадянської війни, він спробував реабілітувати синодальний період. На думку А. Карташова, ненависть до самодержавної Росії спотворювала образ Церкви, її уявне поневолення імперською владою було перебільшене й не «відповідало дійсності». Спотворений образ пригнобленої Церкви багато в чому продукувала сама Церква, її надмірна образливість, яка давала змогу помічати лише «негативні аспекти синодальної дійсності» [6, с. 169].

Головним недоліком праць А. Левітіна, І. Смолича та Д. Поспеловського можна визнати політико-полемічну загостреність, відірваність від первинної джерельної бази та спекулятивність. Згадані автори належать до ліберально-обновленського крила церковно-історичної науки й намагаються виправдати обновленство як «світле» явище в історії Церкви. «Нариси з історії російської церковної смути» дисидентів А. Левітіна та В. Шаврова (перший із них 1974 року виїхав із СРСР), уперше побачили світ 1978 року. Ця книжка написана з позицій виправдання ліволіберального обновленського руху як «пошуку Правди Божої», що й зумовлює всю її концепцію. За жанром це досить політизована, пафосна й суб'єктивна публіцистика, яка викриває «церковну казенщину» та звеличує роль лівої церковної інтелігенції й духовенства в «церковному відродженні» [8, с. 18]. Книжку складно назвати дослідженням у звичному розумінні цього слова, а сам А. Левітін «був не тільки очевидцем, але й безпосереднім учасником описуваних <...> подій», тому, власне, її цікаво читати [8, с. 3]. «Застій і цвинтарна тиша панували в російській церкві в дореволюційні часи. Лютий пробудив від вікового сну російську церкву» [8, с. 40], – у такій стилістиці написана фактично вся ця розвідка. Захоплення рухом церковного оновлення не завадило А. Левітіну та В. Шаврову симпатизувати патріархові Тихону, визнавати його канонічні повноваження й засудити розколи на початку 1920-х рр. Винними в цих розколах були «огидні особистості» й «кар'єристи» [8, с. 49].

І. Смолич в «Історії Російської Церкви 1700–1917 рр.» також зображує пізній синодальний період лише в чорних барвах. Представників синодальної влади він наділяє всілякими непривабливими епітетами, оберпрокурори зображені людьми аморальними, яскравим утіленням розбещеної системи; ієрархи звинувачені в «распутінщині» й духовній деградації. За І. Смоличем, авторитет священників постійно занепадав, миряни були обрядовірцями, єпископи – деспотами тощо. Деякі думки нічого, крім подиву, не викликають: «Церковна політика, орієнтованість на державу, фактично не мала прихильників ні серед ієрархії, ні серед парафіяльного духовенства, ні серед мирян. Однак розділеність на ці групи не давала сформувати єдину церковну позицію» [16]. Як і робота А. Левітіна та В. Шаврова, текст І. Смолича – це не історичне дослідження, а апологетика певної конфесійної концепції.

У межах цієї парадигми написані праці з історії Церкви ХІХ – початку ХХ ст. Д. Поспеловського [12]. Його варто визнати найцитованішим представником емігрантської

ліберальної церковної історіографії. Джерела церковної кризи він знаходить ще за часів імператора Костянтина, визнаючи візантинізм хибною традицією, а святість канонізованих православних правителів, наприклад князів Олександра Невського, Дмитра Донського, самого Костянтина, вважає «сумнівною» [12, с. 10]. З IV століття Церква живе неправильно, тому її рішення з багатьох питань не авторитетні. В імператорській Росії Церква «перетворюється на ідеологічний ремінь кріпосницької держави», пригнічує «народні сподівання й підтримує самодержавство». Однак які сили Церква мала підтримувати й чи мусила вона закликати до повалення влади? Ці запитання автор не ставить. Більшу лояльність Д. Поспеловський виявляє до революційної та ліберальної інтелігенції кінця XIX – початку XX ст., називаючи її «освіченим громадянським суспільством». Він ідеалізує специфічно трактовану «соборність», зводячи це поняття до виборності духовенства та єпископату, а також до повсюдної автономізації й децентралізації церковного управління. У цьому Д. Поспеловський вбачає ледь не весь сенс церковного життя. Історик вважає, що, «якби було чітке розділення між Церквою та царською владою, престиж Церкви не впав би так низько в XIX столітті» [12, с. 18]. Водночас соціокультурний простір, у межах якого «падає престиж Церкви», дослідник розглядає як постійну, позаісторичну й незмінну величину.

На наш погляд, коли йдеться про падіння престижу Церкви, потрібно зважати на виникнення в другій половині XIX століття суспільно-політичних груп, які розглядали Церкву як цілком негативне явище, здійснювали антицерковну агітацію, претендуючи на статус виразників «громадської думки». Ці сили сконструювали «ідеальне майбутнє», і в їхній футурологічний проєкт Церква та християнство не вписувалися взагалі. Д. Поспеловський цього не помічає. Його текст — зразок позаісторичного ліберально-універсалістського світогляду, дослідник явно плутає реалії церковного життя та їхнє відбиття в опозиційній, антиклерикальній політичній публіцистиці.

Ця обставина зумовлює низку суперечностей. Наприклад, показуючи деструктивну роль оберпрокуратури в житті Церкви, Д. Поспеловський стверджує, що оберпрокурор Д. Толстой «сприяв насадженню церковнопарафіяльних шкіл», «підтримував семінарії», «збільшував дотації на церковно-шкільне навчання, розширював роль білого духовенства в церковних справах, полегшував позбавлення сану й поліпшував права розстриг у громадянському суспільстві, що давало право випускникам семінарії вступати до світських університетів...» [12, с. 20] І все це відбувалося з реакційних мотивів на шкоду Церкви та прогресу «за повного нехтування думками духовенства, єпископів, Синоду» з бажання не допускати революції. Д. Поспеловського анітрохи не дивує те, що Д. Толстой вибрав такий дивний спосіб нашкодити Церкві. Невже інтересам Церкви відповідало б закриття семінарій, припинення фінансування церковних шкіл, обмеження впливу білого духовенства, ізолювання семінаристів від світської освіти тощо? Чому прагнення державного діяча не допустити революції, тобто кривавих подій під час захоплення влади, – це погано? Чому в умовах тотальної неграмотності спроба дати селянам початкову освіту, хай навіть у край недосконалу та обмежену, – це «антинародна політика»?

Приблизно такі самі штампи Д. Поспеловський використовує, висвітлюючи діяльність К. П. Побєдоносцева. Оберпрокурор для нього – «старий мізантроп», «реакціонер», ворог освіти та свободи, який піклувався про церковнопарафіяльні школи, храмове будівництво, удосконалення богослужбового чину й збільшення матеріальної допомоги духовенству. Дивує висновок про те, що, якби Церква стала самостійною до революції «з великим моральним авторитетом», вона тепер відігравала б ту саму роль, що й Католицька Церква в Польщі. Д. Поспеловський не зважає на те, що, позбувшись казенного фінансування, Церква мала б скорочувати штат церковно- і священнослужителів, увідповіднюючи його з реальною, а не метричною кількістю парафіян. Останні взяли б на себе весь тягар забезпечення церковних структур, зокрема не лише парафій, але й усіх просвітницько-місіонерських і добродійних інституцій, і не лише в Росії, але й за її межами. Це призвело б до паралічу церковних установ та місій, що й сталося в 1918–1919 рр.

Після лютого 1917 року, на думку Д. Поспеловського, між Тимчасовим урядом і Церквою не було істотних конфліктів, крім питання про націоналізацію церковнопарафіяльних шкіл. Історик нічого не пише про відносини між урядом і Церквою, про ситуацію в провінції, відразу переходячи до Помісного Собору. Незначну увагу він приділяє й українському церковному питанню. Д. Поспеловський вважає, не вдаючись у подробиці, що Центральна Рада, як і Директорія, підтримувала автокефалістів, хоч насправді позиція української влади не була монолітна й засвідчувала байдужість до церковних проблем, особливо на ранньому етапі [12, с. 43–46].

Історію Церкви досліджуваного періоду створювали не тільки в церковно-політичній еміграції. До окремої вузької категорії належить книжка радянського релігійного дисидента, колишнього православного християнина (як виявилось, він став ним «на зло» радянській владі), а тепер клірика Апостольської православної церкви Л. Регельсона «Трагедія Російської Церкви, 1917–1953 рр.». Книжку видано в Парижі 1977 р., а прот. І. Меєндорф написав до неї комплементарну післямову, необачно назвавши зазначену роботу героїчним маніфестом відданості Церкві [13]. Він назвав цю доволі непретензійну книжку першою спробою описати роки антирелігійних гонінь, хоч фактично це антирадянський промонархічний памфлет.

Отже, для новітньої церковної історіографії загальною є теза, що Петро I порушив канонічний устрій Церкви, тим самим спричинивши її кризу на початку ХХ ст. Помітна тенденція «капсулювати» Церкву в історичному процесі. Звісно, прот. Вл. Ципін та інші історики хотіли б думати, що зовнішні політичні обставини не мали жодного стосунку до внутрішньоцерковної атмосфери, а Церква спиралася завжди й у всьому лише на канонічну самосвідомість. Так, синхронність проведення Помісного Собору й початок «багаторічних гонінь від богоборчої комуністичної держави» церковні історики схильні пояснювати «збігом» [9]. Певно, незручно визнавати, що рух за відродження соборності на зламі століть дивно синхронізувався з пануванням над суспільною свідомістю соціалістичних ідей. Нам здається, що не зовсім коректно ототожнювати Церкву як «містичне Тіло Христове», наділене атрибутами вічності, незмінності, самототожності, з Церквою як соціальним інститутом, до якого належать люди, що в конкретній історичній ситуації мають певний ментальний апарат, картину світу, прагматизм, інтереси й мотиви, іноді далеко не благочестиві. Така антиісторична інтенція змушує згладжувати суперечності й конструювати міфологеми, зокрема міфологему про вільну Церкву в Давній та Московській Русі. Дослідники продукують ідеалістичні уявлення, нібито до Святійшого Синоду був «золотий час», коли домінував зміст над формою, Церква була вільна від держави, а канони не порушували. Майже всі проблеми православного життя вони виводять із вад синодального устрою, однак ці проблеми були до Синоду й нікуди не зникли дотепер. Напруженість у комунікації між «високою» церковно-богословською культурою й народною (селянською) релігійністю вони подають як проблему лише синодального устрою, хоч така конфліктність – іманентна властивість будь-яких складних релігійних систем. Дослідники демонізують синодальних оберпрокурорів, зокрема К. П. Побєдоносцев майже завжди зображений як крайній ретроград і здичавілий фанатик. Його образ у церковній літературі дуже часто не відрізняється від карикатурних зображень у пропагандистських текстах лібералів та революціонерів.

Факт підлеглого становища Церкви в імперії незаперечний, але рівень пригніченості й безправ'я, особливо в епоху Олександра III та Миколи II, сильно перебільшений. Водночас у працях церковних істориків помітна ретроспективна лібералізація позиції Церкви, що вельми симптоматично: тези про «страшну кризу» й занепад церковно-синодального життя потрібні, щоб вигідно пояснити масову участь духовенства в поваленні династії Романових. Це спосіб не визнавати того, що ідеї «прогресивної інтелігенції» («віра в загальні засади», як говорив К. П. Побєдоносцев) охопили майже все духовенство [11, с. 17]. Джерельну інформацію в таких розвідках вибудовано в межах метафор «кризи» й «занепаду», Синод, Побєдоносцев та його спадкоємці на оберпрокурорській посаді стали фігурами «приписування» будь-якого

негативу, а покликання на моральну непридатність церковних сановників і пригнічення Церкви самодержавством перетворені на універсальний спосіб пояснити катастрофу, що сталася з Церквою в 1917–1918 рр.

Нарешті, виразний недолік церковної історіографії – її проблемно-тематична обмеженість: дослідники зосереджені на зовнішній політичній історії Церкви в її взаєминах із державою (зрідка – інтелігенцією) і майже не формулюють питання в структурно-аналітичному, неподієвому, історико-антропологічному ракурсі. Церковно-історичний наратив позбавлений таких аспектів, як парафіяльне життя й селянська релігійна культура («народне благочестя»); релігійна ментальність «мовчазної більшості»; комунікація між «високою» та «низькою» культурою; феномен мандрівних праведників, юродивих і блаженних, біснுவатих та жебраків на паперті; парафіяни та священники в повсякденності; внутрішнє місіонерство й богословський діалог із сектантським світом тощо.

Церковні історики, які вивчають пізній синодальний період, концептуально залежні від православної публіцистики кінця XIX – початку XX ст.: «Місіонерського огляду», «Порадника для сільських пастирів», «Церковних відомостей» та ін. Церковна періодика сторічної давнини дотепер дає готові вербальні штампи для репресивно-викривальної, апологетичної або агіографічно-мартирологічної стилістики. Також нівельовано провінційний масштаб церковно-суспільних подій і процесів. Локальні архівні джерела (як і матеріали провінційної церковної преси) в аналізованих працях майже не відображені. До речі, українські єпархії в них або не фігурують зовсім, або згадані епізодично. Вивчення місцевих діловодних і наративних джерел з церковної історії дає змогу не тільки відійти від «столицецентризму», але й поставити під сумнів безліч історіографічних стереотипів.

Література

1. Гайда Ф. Русская Церковь и политическая ситуация после Февральской революции 1917 г. *Западная Русь*: веб-сайт. URL: <http://zapadrus.ru/rusmir/rlg/217--1917-html>.
2. Грюнберг П. О положении епископата Русской Православной Церкви при Временном Правительстве (по новооткрытым источникам). *Материалы по истории русской иерархии. Статьи и документы*. Москва, 2002. С. 69–92.
3. Евфимий (Логвинов), иером. О спорных вопросах послереволюционного периода Русской Церкви и их освещении историками. *История РПЦ в XX веке (1917–1933)*. М., 2002. С. 221–232.
4. Зеньковский В. Пять месяцев у власти. Воспоминания. *Библиотека Якова Кротова* : веб-сайт. URL: http://krotov.info/library/08_z/en/zenkov_1.htm.
5. История Русской Православной Церкви. От восстановления патриаршества до наших дней. Том 1 / Ред. М. Д. Данилушкин. СПб., 1997. 1020 с.
6. Карташев А. Временное правительство и Русская Церковь. *Электронная библиотека Одинцовского благочиния*: веб-сайт. URL: http://www.odinblago.ru/vrem_p_i_cerkov
7. Карташев А. Церковь. История. Россия. Статьи и выступления. М., 1996. 301 с.
8. Левитин А., Шавров В. Очерки по истории русской церковной смуты. М., 1996. 676 с.
9. Митрофанов Г., прот. История Русской Православной Церкви 1900–1927. *Библиотека Якова Кротова*: веб-сайт. URL: <http://krotov.info/history/20/1900/mitrofanov.htm>.
10. Обзор Деяний Священного Собора Православной Российской Церкви 1917–1918 гг. *Азбука веры*: веб-сайт. URL: https://azbyka.ru/otechnik/Istoriya_Tserkvi/obzor-dejanij-svjashhennogo-sobora-pravoslavnoj-rossijskoj-tserkvi-1917-1918-gg/.
11. Победоносцев К. П. Великая ложь нашего времени. М., 1993. 640 с.
12. Поспеловский Д. Русская Православная Церковь в XX веке. М., 1995. 511 с.
13. Регельсон Л. Трагедия Русской Церкви. 1917–1953 гг. М., 2017. 677 с.
14. Рогозний П. Г. Церковная революция 1917 года. СПб., 2008. 224 с.
15. Русская Православная Церковь. XX век. М., 2008. 800 с.
16. Смолич И. История Русской Церкви. 1700–1917. *Библиотека Якова Кротова*: веб-сайт. URL: http://krotov.info/history/18/general/smolich_0.htm.

17. Ульяновський В. Церква в Українській державі 1917–1920 рр. (доба Української Центральної Ради). К., 1997. 200 с.
18. Федоров В. А. Русская Православная Церковь и государство. Синодальный период. 1700–1917. М., 2003. 480 с.
19. Фирсов С. Русская Церковь накануне перемен (конец 1890-х – 1918 гг.). Б. м.: 2008. 623 с.
20. Фирсов С. Власть и огонь. Церковь и советское государство 1918 – начало 1940-х. М., 2014. 474 с.
21. Фирсов С. Церковь в Империи. Очерки из церковной истории эпохи Императора Николая II. СПб., 2007. 460 с.
22. Цыпин Вл., прот. Константин Петрович Победоносцев. *Православие.ru* : веб-сайт. URL: <http://www.pravoslavie.ru/764.html>.
23. Цыпин Вл., прот. История Русской Православной Церкви. Синодальный и новейший периоды. М., 2010. 816 с.
24. Цыпин Вл., прот. История Русской Церкви. Синодальный период. Учебное пособие. Сергиев Посад, 2004. 214 с.
25. Цыпин Вл., прот. История Русской Церкви. XX век. Учебное пособие для студентов 4 класса. Сергиев Посад, 2006. 199 с.
26. Цыпин Вл., прот. Канун катастрофы. О событиях, предшествовавших Февралю 1917 года. *Православие.ru*: веб-сайт. URL: <http://www.pravoslavie.ru/99584.html>.
27. Цыпин Вл., прот. Начало конца Российской империи. *Православие.ru* : веб-сайт. URL: <http://www.pravoslavie.ru/101513.html>.
28. Шкаровский М. Русская Православная Церковь в XX веке. М., 2010. 480 с.

References

1. Gajda F. Russkaya Cerkov i politicheskaya situaciya posle Fevral'skoj revolyucii 1917 g. [Russian Church and political situation after February Revolution 1917] (In Russian). URL: <http://zapadrus.su/rusmir/rlg/217-1917-html>.
2. Gryunberg P. O polozhenii episkopata Russkoj Pravoslavnoj Cerkvi pri Vremennom Pravitelstve (po novootkrytym istochnikam) [On the situation of the episcopate of the Russian Orthodox Church under the Provisional Government (according to newly discovered sources). Materials on the history of the Russian hierarchy] (In Russian). *Materialy po istorii russkoj ierarhii. Stati i dokumenty*. Moskva, 2002. S. 69–92.
3. Evfimij (Logvinov), ierom. O spornyh voprosah poslerevolucionnogo perioda Russkoj Cerkvi i ih osveshenii istorikami [On the controversial issues of the post-revolutionary period of the Russian Church and their coverage by historians] (In Russian). *Istoriya RPC v XX veke (1917–1933)*. М., 2002. S. 221–232.
4. Zenkovskij V. Pyat mesyacev u vlasti. Vospominaniya [Five months in power. Memories] (In Russian). URL: http://krotov.info/library/08_z/en/zenkov_1.htm.
5. Istoriya Russkoj Pravoslavnoj Cerkvi. Ot vosstanovleniya patriarshestva do nashih dnei [The history of the Russian Orthodox Church. From the restoration of the patriarchate to the present day] (In Russian). Tom 1 /Red. M. D. Danilushkin. SPb., 1997. 1020 s.
6. Kartashev A. Vremennoe pravitelstvo i Russkaya Cerkov [Provisional Government and the Russian Church]. (In Russian). URL: http://www.odinblago.ru/vrem_p_i_cerkov.
7. Kartashev A. Cerkov. Istoriya. Rossiya. Stati i vystupleniya [Church. Story. Russia. Articles and speeches] (In Russian). Moskva, 1996. 301 s.
8. Levitin A., Shavrov V. Ocherki po istorii russkoj cerkovnoj smuty [Essays on the history of Russian church distemper] (In Russian). Moskva, 1996. 676 s.
9. Mitrofanov G., prot. Istoriya Russkoj Pravoslavnoj Cerkvi 1900–1927 [History of the Russian Orthodox Church 1900–1927] (In Russian). URL: <http://krotov.info/history/20/1900/mitrofanov.htm>.

10. Obzor Deyanij Svyashennogo Sobora Pravoslavnoj Rossijskoj Cerkvi 1917–1918 gg. [Review of the Acts of the Holy Council of the Orthodox Russian Church 1917–1918] (In Russian). URL: https://azbyka.ru/otechnik/Istorija_Tserkvi/obzor-dejanij-svjashhennogo-sobora-pravoslavnoj-rossijskoj-tserkvi-1917-1918-gg/.
11. Pobedonoscev K. P. Velikaya lozh nashego vremeni [The great lies of our time] (In Russian). M., 1993. 640 s.
12. Pospelovskij D. Russkaya Pravoslavnaya Cerkov v XX veke [Russian Orthodox Church in the twentieth century] (In Russian). M., 1995. 511 s.
13. Regelson L. Tragediya Russkoj Cerkvi. 1917–1953 gg. [The tragedy of the Russian Church. 1917–1953] (In Russian). M., 2017. 677 s.
14. Rogoznyj P. G. Cerkovnaya revolyuciya 1917 goda [The Church Revolution of 1917] (In Russian). SPb., 2008. 224 s.
15. Russkaya Pravoslavnaya Cerkov. XX vek [Russian Orthodox Church. XX century] (In Russian). M., 2008. 800 s.
16. Smolich I. Istoriya Russkoj Cerkvi. 1700–1917 [History of the Russian Church. 1700–1917] (In Russian). URL: http://krotov.info/history/18/general/smolich_0.htm.
17. Ulyanovskij V. Czerkva v Ukrayinskij derzhavi 1917–1920 rr. (doba Ukrayinskoyi Czentralnoyi Radi) [Church in the Ukrainian State 1917–1920 pp. (ext. Ukrainian Central Radi)] (In Ukrainian). K., 1997. 200 s.
18. Fedorov V. A. Russkaya Pravoslavnaya Cerkov i gosudarstvo. Sinodalnyj period. 1700–1917 [Russian Orthodox Church and the state. Sino-distant period. 1700–1917] (In Russian). M., 2003. 480 s.
19. Firsov S. Russkaya Cerkov nakanune peremen (konec 1890-h – 1918 gg.) [The Russian Church on the eve of change (late 1890s – 1918)] (In Russian). B. m., 2008. 623 s.
20. Firsov S. Vlast i ogon. Cerkov i sovetskoe gosudarstvo 1918 – nachalo 1940-h. [Power and fire. The church and the Soviet state of 1918 – early 1940 s.] (In Russian). M., 2014. 474 s.
21. Firsov S. Cerkov v Imperii. Oчерki iz cerkovnoj istorii epohi Imperatora Nikolaya II [Church in the Empire. Essays from the church history of the era of Emperor Nicholas II] (In Russian). SPb., 2007. 460 s.
22. Cypin Vl., prot. Konstantin Petrovich Pobedonoscev [Konstantin Petrovich Pobedonostsev] (In Russian). URL: <http://www.pravoslavie.ru/764.html>.
23. Cypin Vl., prot., Istoriya Russkoj Pravoslavnoj Cerkvi. Sinodalnyj i novejšij periody [History of the Russian Orthodox Church. Synodal and newest periods] (In Russian). M., 2010. 816 s.
24. Cypin Vl., prot. Istoriya Russkoj Cerkvi. Sinodalnyj period. Uchebnoe posobie [History of the Russian Church. The synodal period. Textbook] (In Russian). Sergiev Posad, 2004. 214 s.
25. Cypin Vl., prot. Istoriya Russkoj Cerkvi. XX vek. Uchebnoe posobie dlya studentov 4 klassa [History of the Russian Church. XX century. Textbook for students of grade 4] (In Russian). Sergiev Posad, 2006. 199 s.
26. Cypin Vl., prot. Kanun katastrofy. O sobytijah, predshestvovavshih Fevralyu 1917 goda [Disaster eve. About the events preceding February 1917] (In Russian). URL: <http://www.pravoslavie.ru/99584.html>.
27. Cypin Vl., prot. Nachalo konca Rossijskoj imperii [The beginning of the end of the Russian Empire] (In Russian). URL: <http://www.pravoslavie.ru/101513.html>.
28. Shkarovskij M. Russkaya pravoslavnaya cerkov v XX veke [Russian orthodox church in the twentieth century] (in Russian). M., 2010. 480 S.